

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐՆԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

VII

Վերադարձ ժընեւ.— Ռ. Խանազատ.— Կաթուղիկոսական քեկ-
նածուի հարցը մամուլում.— Ընկերվարական հայերէն առաջին գըր-
քոյկների հրատարակութիւնը:

Սեպտեմբերի կէսերին Մոսկւայի ճանապարհով, որտեղ մնացի
2 - 3 օր, վերադառնում եմ ժընեւ: Այստեղ ինձ սպասում էին մի
չարք նորութիւններ:

Նախ՝ իմանում եմ, որ «Հնչակ»-ի հիմնադիրներէց մէկը՝ Շմաւոն
(խակիան անունով Կաֆեան), որ Արարկիր էր գնացած ու մի քանի
ամիս աշտուղ յեղափոխական կազմակերպչական դործով էր զբաղ-
ւած, ձերբակալւել է: Նա ունէր պարսկահայտակի անցադիր, Արար-
կիրի վարժարանի տնօրէն - ուսուցչի պաշտօն էր ստանձնած եւ տե-
ղային երիտասարդների օգնութեամբ դաւաճը կապել էր մօտակայ
ծովափնեայ քաղաքի հետ: Ժընեւի կենտրոնը, ի հարկէ, մտահոգւած
էր, որ մի քանի ամիսների ընթացքում ձեռք բերւած յեղափոխական
ցանցերը կարող են մի հարւածով կտրւել: Թէեւ յոյս կար, որ Շմա-
ւոնին իբրեւ «պարսկահայտակի», ազատ թողնեն (իրապէս Շմաւո-
նը զարարաղցի էր եւ ուսումնասիրող):

Ժընեւ էր վերադարձել եւ Ռուբէն Խանազատը, որին ես առաջին
անգամն էի պատահում, թէեւ շատ բան լսած էի նրա եռանդուն գոր-
ծունէութեան մասին: Երեւանցի էր, համեստ ընտանիքի միակ զա-
ւակը, առողջութեամբ թոյլ ու կուղ. միջնակարգ ուսումը ստացել
էր Վլադիկաւկաղի Ռէալական դպրոցում, որից յետոյ մտել էր Մոն-
պէլիէի համալսարանը: Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէց
էր, Եռանդուն եւ համարձակ, յեղափոխականի խառնւածքով, բայց
երբեք «տաքարիւն եւ գլուխը կորցնող». ընդհակառակը՝ ամենանեղ
վիճակում դիտէր արտաքուստ իրեն սառն եւ իբրեւ թէ «անտարբեր»

ձեւացնել: Ունէր զործիչի նախաձեռնութիւն եւ չէր սիրում վճռած հարցերը երկարօրէն թողնել չիրականացած: 1889 թ. Պոլիս էր անցել, ուր կաղճակերպել էր Գում Գափուր ցոյցը 1890 թ. Յուլիսի 15-ին եւ նախընթաց օրը հեռացել էր Պոլսից: Հետագայ ամիսներում՝ լիալօրւած էր Հնչակի կենտրոնի կողմից բանակցելու Հ. Դ. Յեղափոխականների հետ «Միութեան» հարցի առթիւ: Միշտ զւարթ ու լաւատես, միշտ ընկերական մթնոլորտ ստեղծող՝ անվերջ պատմում էր Պոլսում, Տրապիզոնում եւ Թիֆլիսում իր պատահած ազգային դէմքերի մասին — ծիծաղաշարժ պատմութիւններ, բայց առանց չարութեան կամ չարակամութեան. թերեւս, եթէ զրականութեամբ զբաղէր, երգիծական գեղեցիկ պատմածքներ գրէր...

Աննաման էր նրա պատմութիւնը, թէ ինչպէս մի քանի ամիս առաջ, ծպտեալ եւ «Նշան Կարապետեան» կեղծանունով, գնացել էր Երուսաղէմ, տեսնել էր աշխտեղ աքսորւած Խրիմեան Հայրիկի հետ, առաջարկել էր փախցնել նրան Եւրոպա՝ խնդրելով, որ Խրիմեանը անցնէ հայ յեղափոխութեան գլուխը եւ միացնէ ու կենտրոնացնէ բոլոր յեղափոխական ուժերը: Փորձում էր համոզել, որ միայն այդ միջոցով կարելի էր հարիւրապատկել ուժերը եւ մեծ դարկ տալ յեղափոխական զործին: Պատմում էր նոյնպէս, որ Խրիմեանը առարկել էր, թէ «ինքը ծեր է այդ տեսակ արկածների համար», թէ «իր ամսականը պիտի կտրեն, եթէ ատանկ քայլերի գիմէ, ու ո՞վ զիս պիտի ապահովացնէ», *) ու հարցրել էր. «Ձե՞ս կարծեր, որ ազգիս օգտակար ըլլամ ուրիշ ճամբով մը»:

Իմ ստացած տպաւորութիւնն այն էր, որ Խրիմեանը ոչ թէ վախենում էր ամսական թողակից կտրւելուց, այլ հաւատում էր, որ նրան կարող են Կաթողիկոս ընտրել եւ այնտեղ ամբացած, թերեւս «բան մը կրնար ընել»:

Պէտք է ասեմ, որ զեռ Ռուսաստանում, վերջին ամիսները, յաճախ ինձ հարցնում էին. «Ի՞նչ էք կարծում, եթէ Խրիմեանը Կաթողիկոս ընտրւի, յեղափոխական զործը աւելի՞ յաջողութեամբ կընթանայ»:

Խրիմեանի, իրրեւ կաթողիկոսացուի, թեկնածութեան հարցը գնալով աւելի եւ աւելի կլանում էր հայութեան ուշադրութիւնը.

*) Այս «ամսական»-ի պատմութիւնը Ռ. Խանազատը իր յուշերի մէջ էլ արել է: Անհատալի է, որ Խրիմեանը լրջօրէն խօսած լինի ամսականի մասին. նա պարզապէս ձեռք է արել երիտասարդ Խանազատին: ԽՄԲ.

ամբողջ աշուն եւ ձմեռ Թիֆլիսի բոլոր հայ թերթերը զբաղւած էին այդ հարցով. մինչեւ իսկ Պոլսի թերթերը երկար սիւնակներ էին նւերում նրան: Մենք զգում էինք, որ հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը հեռանում է զուտ յեղափոխական բնոյթ կրող հարցերից. այդ բանը ինձ խիստ ջլջանացնում էր, եւ յաճախ այդ երեւոյթին էի վերադառնում ժընեւի մեր զրոյցների ժամանակ, բայց Ռ. Խանազատը, ծիծաղելով ու ձեռքը ուսիս զարնելով, ասում էր. «Մի՛ վեր-դովւիր, թո՛ղ ընտրեն. միեւնոյնն է՝ պիտի հիասթափւեն, ու այն ժամանակ աւելի մեծ եռանդով ու հաւատով կը գիմեն միակ ճանապարհին — յեղափոխական դործին»: Նազարէկը շարունակում էր արհամարհանքով խօսել Թիֆլիսի «բուրժուական մամուլի» մասին, որ իր «բան — գործն է արել տիրացուական հարցով զբեղւել ու զբաղեցնել»: Ես համաձայն չէի նրանց հետ, թէ, իբր թէ, «ամենալաւը լուին է, Կաթողիկոսի ընտրութիւնների առթիւ»: Մի օր էլ, երբ միաժամանակ ձեռքս էին ընկել «Մուրճ»-ը, «Մշակ»-ը եւ «Նոր — Դար»-ը, որոնց սիւնակները լցւած էին Կաթողիկոսի եւ եկեղեցական բարենորոգումների հարցերով, մի յօդւած գրեցի եւ յանձնեցի Նազարէկին, որ «Հնչակ»-ի մէջ դետեղէ իբրեւ «Կովկասից ստացած թղթակցութիւն»: 48 տարիներ յետոյ չեմ յիշում յօդւածը ամբողջութեամբ, բայց մի քանի տողերը վերյիշելով՝ կարող եմ մէջ բերել. գրում էի՝ «Երբ Թրքահայաստանում վառօդի հոտ ենք զգում օդում, ժամանակը չէ եկեղեցու բարեկարգութեան հարցերով զբաղւել. հայութիւնը զբաղեցնում են կաթողիկոսական հարցերով, կարծես թէ՝ ամենալաւ բարենորոգումները այսօր, 19-րդ դարու վերջերին, կարող են քաղաքականապէս բռնարարւած ժողովուրդին ազատութիւն տալ. թողէ՛ք եկեղեցին եկեղեցուն. թողէ՛ք Կաթողիկոս կոչւած մումիան մնայ իսկական իր տեղը՝ եկեղեցու պատերի մէջ. հայ ժողովուրդը աւելի մեծ պահանջներ ունի, հրատապ եւ օրհասական»: Ու գիմելով կովկասահայ մամուլին՝ աւելացնում էի. «Ունեցէ՛ք ուղղակի վէճերի վրա ձեռք դնելու քաղաքացիական արիւթիւնը»:

Նազարէկը կարդում է յօդւածս, ջնջում է բոլոր պատահած «մը» մասնիկները, ու ասում է. «Գիտե՞ս ինչ. ես կը հանեմ քո դորձածս մի քանի խիստ մակդիրները, եւ յօդւածը կը դետեղենք իբրեւ առաջնորդող...»:

Այդպէս էլ արաւ: Երբ 1892 թ., կարծեմ փետրւարին, դուրս եկաւ յօդւածս «Հնչակ»-ում, իբրեւ առաջնորդող, կարելի էր երեւակայել իմ հպարտութիւնը...:

Պէտք է ասեմ, որ ժընեւ վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ եւ մասնակցեցի այն «Յանձնախմբին», որը կազմեաւ էր Նաղարբէկից, Լեւոն Բարսեղեանից եւ Սաքօ Աղամիրզեանից, եւ որի նպատակն էր՝ հրատարակել ընկերավարութեան վերաբերեալ ժողովրդական գրքոյկներ հայերէն լեզուով: Արդէն շատ տեղերից կեդրոնին գրում էին. «Ուղարկեցէք մեզի հայերէն տպւած գրքեր ընկերավարական վարդապետութեան մասին»: Ս. Աղամիրզեանը աղուլեցի էր, ուսանում էր Փարիզի մօտի յայտնի Ecole d'Agriculture de Grignon- ի մէջ, իղէալիստ էր, անվերապահօրէն ընդունում էր ոչ միայն Նաղարբէկի, այլ եւ Մարօի բոլոր մտքերը, բոլոր ծրագիրները, բոլոր ասածները. քննադատական մտքի կատարեալ բացակայութիւն ու եւ է հնչակեանի վերաբերմամբ եւ բոլորովին կասկածամիտ ու եւ է ուրիշ կուսակցութեան պատկանողի հանդէպ: Տնից ստացած իր ամսականները կէսը (ստանում էր Թիֆլիսի գրամատան մէջ ծառայող իր եղբայրից) յանձնում էր ընկերավարական հրատարակչական ծախքերի համար. ճիշտէ՛ եւ եւ միւսներն էլ մասամբ յատկացնում էինք, մեր անձնական միջոցներից, նոյն նպատակի համար:

Առաջին գրքոյկը հայերէն լեզուով, որ արծարծում էր ընկերավարական զուտ տնտեսական մի հարց՝ բանւորի չստացած «յաւելեալ արժէք»-ը՝ կազմում էր, ըստ այն ժամանակների ընկերավարական բմբոնումների, աշխատողի եւ տիրոջ յարաբերութիւնների հիմնաքարը: Դիկչոտէյնի գրած այդ ժողովրդական գրքոյկը կարգալուց յետոյ, մեր կարծիքով, մինչեւ իսկ կիսակիրթ հայ մշակը պիտի կարողանար ըմբռնել, թէ ինչո՞ւմն է բանւոր դասակարգի շահագործումը դործարանատիրոջ կողմից:

Այդ եւ միւս գրքոյկները, որ հետագայում թարգմանեցինք ու հրատարակեցինք (Մարքսի եւ էնգէլսի «Մանիֆէստ»-ը, Պ. Լաֆարգի, Ժ. Գէզի, Բէքէլի, Պլէխանովի գրքերը կամ գրքոյկները), պարունակում էին աշխարհի մտքեր ու վարդապետութիւններ, որոնց համապատասխան հայերէն բառերը պակասում էին հայ հրապարակագրական կամ գիտական լեզւի մէջ: Օրինակ, «plusvalue» բառը, որ Մարքսի տնտեսական տեսութեան հիմնաքարերից մէկն էր, երկար տատանումներից յետոյ՝ «չվարձեալ արժէք» ասեմք, թէ՞ «յաւելցող արժէք», թէ՞ «յաւելեալ արժէք», ընդունեցինք այս վերջին ձեւը: Զկային հայերէնում մէկ անգամ ընդ միշտ եւ որոշապէս ընդունւած ու թարգմանւած գոյականներ ու բայեր՝ ընկերային եւ քաղաքատնտեսական հարցերի վերաբերմամբ, որոնք հայութեան երկու հատւածների համար էլ ունենային միեւնոյն նշանակութիւնը եւ

յատակութիւնը: Մի կողմից մենք անպատճառ ուզում էինք նոր պատահած օտար բառերի հայերէն թարգմանութիւնը, միւս կողմից, Մարքսի տնտեսական տեսութիւնները եւ «գիտական սոցիալիզմ»-ը կրում էր իր մէջ իւրայատուկ ըմբռնումներ: Անշուշտ, մենք գիտէինք, որ ո՛րքան էլ հարուստ լինէր գրաւարը, բայց եւ այնպէս Ծ-րդ դարու լեզուն անկարող էր իր բառերով արտայայտել 19-րդ դարում ծնւած մտքերն ու իրերը: Բացի այդ, կային բառեր, որոնք յատուկ են միայն կա՛մ պատմական որոշ շրջանին եւ այդ մի բառով ամբողջ շրջանն են յիշում (օր.՝ «սոմանթիզմի շրջան» եւ ոչ թէ «վիպագրական», «վիպական», «ցնորական» շրջան, եւ այլն), եւ կամ բառեր՝ յատուկ միայն որոշ երկրի կամ ժողովուրդի համար. օր.՝ «սամոյաուր» սամոյաու է եւ ոչ թէ «ինքնակ», թէեւ թարգմանութիւնը բառացի է. ուսանելի կերած «բլինի»-ն «բլինի» է եւ ոչ «հացախղ ոլորակ», ինչպէս կատակօրէն թարգմանել էին վատստեանական թւականների ուղեւահայ գրագէտները: «Ղահվէ»-ն զահվէ է եւ ոչ թէ «սուրճ»: Ամենագիշար բառն էր «Le capital» կամ գերմաներէն «Das kapital» եւ ուսներէն «ֆալիքալ» բառը: Գիտէինք, որ հայերէն գործածւած բառ կար՝ «գերամագլուխ», որը մասամբ իր մի կողմով արտայայտող բառ էր, որովհետեւ «գրամ»-ը յատկապէս «փող» մտքով է գործածւում. այլ խօսքով, եթէ capital բառը թարգմանէինք «գերամագլուխ», խեղաթիւրած պիտի լինէինք քաղաքատնտեսութեան եւ գիտութեան մէջ ընդունւած le capital բառը: Ինչո՞ւ, որովհետեւ կարելի է capital ունենալ կամ capitaliste լինել առանց փող իսկ ունենալու, բաւական է, որ մարդ լինի սեփականատէր կալւածների, հանքերի, տների: Ես այժմ էլ, յիսուն տարիներից յետոյ՝ չնայած, որ մեր պարբերական մամուլը անընդհատ գործածում է «գերամատիրական» ածականը կամ «գերամատէր դասակարգ», զանում եմ, որ թարգմանական այդ բառերի գործածութիւնը սխալ ըմբռնումների է բերում: Քաղաքատնտեսական եւ ընկերային գիտութիւնները ըմբռնումներով՝ capital-ը ամփոփումն է բոլոր նիւթական արժէքների՝ հասնելով մինչեւ իսկ մտաւոր «քափթիթալիստների»: Գալով Մարքսի կամ «գիտական սոցիալիզմ»-ին, capital-ը «բիւրեղացած աշխատանք» էր, մինչեւ իսկ ժամանակակից տնտեսագիտական եւ ընկերաբանական տեսութիւնները, անկախ այն հարցից՝ ընդունո՞ւմ են մարքսեան փիլիսոփայութիւնը, թէ՛ չեն ընդունում, երբ գործածում են le régime capitaliste դարձածքը՝ հասկանում են տնտեսական կեանքի իւրայատուկ մի իրաւակարգ, ամփոփումն տնտեսական, քաղաքական եւ իրաւական յարաբերու-

Թիւնները՝ խոշոր արդիւնադրժութեան հետ կապւած, մասամբ ծըն-
ւած նրանից :

Զկայ աւելի աննպատակ եւ սպերախտ կացութիւն, քան թէ երբ
հրապարակագիրը մի բան է գրում, ընթերցողը ուրիշ բան է հա-
կանում . եթէ դրաւոր լեզուն բացատրելու եւ հասկցնելու համար չէ,
այլ եւ ընդհակառակը, դրողի արտայայտած միտքը խճողելու հա-
մար է, նա կորցնում է իր գոյութեան իմաստը . ու եթէ բոլոր քա-
ղաքակրթւած ազգերի համար անպայմանօրէն ընդունւած են capi-
tal, capitaliste բառերը, ինչի՞ց դրդւած մենք անպատճառ «դրա-
մադուլիս», «դրամատիրական» սխալ բառերը պէտք է դործածենք .
«ազգասիրութիւն» անելու համար», թէ՞ «կուսական մաքրութեան
մէջ պահելու մեր Մեծասքանչը», թէ՞, վերջապէս, որպէսզի «մեր
Ժողովուրդը հասկնայ» :

Բացի այդ, մենք մեր ամէն քայլում նկատում էինք, որ 19-րդ
դարը ընթանում է եւ ընթանալու է ոչ միայն իր հիմնական գոյնե-
րով, այլ եւ այդ գոյնների (լայն մտքով առնւում են այդ հասկացո-
ղութիւնը) բազում գունաւորումներով ու երանգներով : Եթէ քիմիան
հիմնական կարմիր գոյնին կից գտաւ հարիւրից աւելի կարմրագոյն
երանգներ, կամ հիմնական սեւ գոյնին կից գտաւ մօտ 300 սեւագոյն
երանգներ, նոյնը նկատուում էր եւ միւս մարդերում (հոգեբանական,
փիլիսոփայական, մինչեւ իսկ՝ բնական գիտութիւնների մէջ) : Մեր
Թարգմանութիւնների ժամանակ մենք անում էինք կարելին, որ չլե-
ցնենք մեր Թարգմանութիւնները օտար բառերով : Երբ պատահում
էիք salariat բառը, Թարգմանում էինք «վարձկանութիւն» բառով,
«chômage» «անգործութիւն» եւ «գործադրկութիւն», «intensité
économique» «տնտեսական ուժգնութիւն» եւ «տնտես. խտացում» .
այդ բառը կրում էր իր մէջ երանգներ, մի տեղ պէտք էր «ուժգնու-
թիւն» ասել, որ միտքը յստակ լինի, միւս տեղ՝ «խտացում» : Դժ-
ւարանում էինք Թարգմանել socialiser բառը . socialiser la pro-
priété Թարգմանում էինք սկզբում՝ «սեփականադրկել», յետոյ՝
«համայնացնել», յետոյ՝ «ազգայնացնել», որ համապատասխանում
էր նոյնպէս «nationaliser» հասկացողութեան . բայց անգլիական «con-
fuser» բառը, որ Փրանսացիք էլ ընդունում էին, այնպէս էլ թո-
ղինք : Որքա՞ն բառեր, որոնք վերջին յիսուն տարիների ընթացքում,
մանաւանդ վերջին դարձականական մեծ շրջանին գործածուում են
սլարբերական մամուլում սխալ մտքով . օր., փոխանակ «խոշոր ար-
դիւնաբերական շրջան»-ի՝ գործածում են «դրամատիրական շրջան»,
«արդիւնաբերական միջոցներ»՝ փոխանակ «արդիւնադրժական մի-
ջոցներ» կամ «արտադրական միջոցներ» եւ այլ նման բառեր :

Բարերարխոսարար, մենք մենակ չմնացինք. երբ մի քանի տարի յետոյ «Դրօշակ»-ը ղեկավարները սկսեցին հրատարակել «սոցիալիստական բրոշյուրներ», նրանք էլ մեզ պէս capital-ը «կապիտալ» էին թարգմանում եւ socialisme-ը՝ «սոցիալիզմ»։ Միայն վերջին մեծ տարաբնույթեան շրջանին, «Դրօշակ»-ը կամ դաշնակցական հրապարակագիրները որդեգրեցին «դրամագլուխ», «դրամատիրական համակարգ» բառերը, եւ ի զո՛ւր։

Այստեղ միջանկեալ պէտք է յիշեմ, որ օտար բառերի գործածումից (առօրեայ խօսակցութեան մէջ) խուսափում էին Քր. Օհանեանը, Վրթանէս Փափազեանը (ուսանողներ՝ Ժընևում) *) եւ, ընդհակառակը, առատօրէն, մինչեւ իսկ չափազանց, օտար բառերի էր դիմում Յովնան Դաւթեանը։ Յիշում եմ Թաւրիզից իմ ստացած նրա նամակը. «... Դու էլ դիտես արդէն, որ Լեւոպական դիվլոմատիայի շնական էֆսիվուաքացիան մեր վերաբերմամբ ինչ սիւսփոխներ բերաւ, ու խոստացած ռէֆոռմները ինչ եղան...»։ Բայց յանցանքը Դաւթեանինը չէր, այլ Գրիգոր Արծրունուն, որ այդ լեզուով ու աւելի եւս խոսացած՝ գրել էր 25 տարիներ։

VIII

Հնչակի կենտրոնը Աքեմֆ է տեղափախւում.— Ծրագիր՝ կապեր հաստատելու եւրոպական ընկերվարական կուսակցութիւնների հետ։

48 տարիներ առաջ, ամբողջ տիեզերքում այնքան ազատ էր մարդկային կեանքը, որ յետ - պատերազմեան ընկերային - քաղաքական մղձաւանջի մէջ մեծացող մեր արդի սերունդը հազիւ թէ կարողանայ դադարար կազմել։ Մինչեւ իսկ Թիւրքիայում, այսինքն՝ տիպար բռնակալական մի երկրում՝ Թիւրքը, օտարազգին, ոչ - յեղափոխական հայը իրեն անհամեմատ աւելի ազատ էր զգում, քան թէ արդի Թրքական պետութեան սահմաններում։ Գալով ցարական Ռուսաստանին, որը մեր երիտասարդական օրերում բանտ էր թրւում, համեմատած ներկայ խորհրդային քաղաքական - ընկերային

*) Վրթանէս Փափազեանը լաւ չուրականաբ էր. սիրում էր պատմել հետաքրքրական դէպքեր. չէր քափցնում, որ սիրում էր «յօրինել» ու «չափազանցել»։ Սիրում էր գրականութիւնը, տաղանդաւոր գրող էր (նորավէպեր). յեղափոխական խառնածո չուներ. մեծ եղբայրն է դաշնակցական յայտնի գործիչ Վահան Փափազեանին։

համակարգի հետ՝ այսօր ինձ երեւում է որպէս ազատ երկիր. եթէ մէկը փորձէ հակառակը ապացոյց տալ, ասել է թէ ծանօթ չէ ո՛չ նախկին, ո՛չ էլ ներկայ Ռուսաստանին: Գալով Եւրոպայի մնացեալ երկիրներին՝ քաղաքական ազատութիւնը մի այնպիսի բնական երեւոյթ էր, ինչպէս օդը, որը շնչելիս մարդ չի էլ նկատում նրա գոյութիւնը: Մի երկրից միւս երկիրը տեղափոխելիս, մինչեւ իսկ պէտք չկար անցագիրներ ներկայացնելու: Հռչակաւոր passeport-ը պէտք էր միայն թիւքիայի եւ Ռուսաստանի սահմանների դուրս դալու կամ նեւս մտնելու համար. այն էլ, յաճախ, դուռ ձեւականութեան ենթարկւած, եթէ ճանապարհորդը յատկապէս նկատւած էր որպէս այդ պետութեան դէմ դործող յեղափոխական: Յունաստանն էլ, իբրեւ սահմանադրական - միապետական երկիր, իր ազգային սահմանադրական օրէնքներով ապահովում էր եւրոպացուն եւ իր քաղաքացիներին քաղաքական ազատութիւնները:

1891 թ. աշնան Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնը վճռած էր տեղափոխել Աթէնք՝ տանելով իր հետ եւ «Հնչակ» թերթը եւ ինչ որ կապւած էր յեղափոխական դործունէութեան հետ: Ինչպէս արդէն ակնարկւած էի, Աթէնքը ամենամօտիկ վայրն էր, որտեղից կարելի պիտի լինէին ամէն տեսակ յարաբերութիւնները Թրքահայաստանի գաւառների եւ Պոլսի հետ: Անշուշտ, Բուլղարիան էլ հեռու չէր, իսկ Պոլսի վերաբերմամբ շատ մօտ եւ յարմար, բայց Բուլղարիայի կառավարութիւնը այնքան էլ ազատ չէր քաղաքականօրէն եւ ամբացած չէր նրա պետական անկախութիւնը. կային չհարթւած կողմեր թիւքիայի եւ Ռուսաստանի հետ: Գալով Յունաստանին՝ Հնչակի ներկայացուցիչները, յոյն ազգային հերոս Բոցասիսի օգնութեամբ, ստացել էին բոլոր երաշխաւորութիւնները կառավարութեան կողմից, որ Հնչակեան կենտրոնը կարող է դալ ապրել, զբաղւել իր քաղաքական դործունէութեամբ ու թերթ հրատարակել. ակնարկւած էին միայն, որ «Հնչակ»-ը ուսւ կառավարութեան դէմ որողայթներ չտարժէ. յոյն թագաւորի կիներ ուսւ ցարական բնտանիքից էր՝ ցարի եղբոր աղջիկը:

Կային եւ այլ յարմարութիւններ: Ինչպէս յիշեցինք, Յունաստանում աշխատում էին հազարի մօտ թրքահայ բանւորներ Կորնթոսի ջրանցքի պեղման վրա, եւ մի քանի հարիւր հօգի՝ արծաթի հանքերում: Ռ. Խանաղատի նախաձեռնութեամբ եւ աջակցութեամբ կազմւել էին Հնչակեան մի քանի խմբեր, որոնց վրա Նաղարէկը ուղում էր նայել իբրեւ պահեստի ուժի:

Յունաստանը յարմար էր ճանաչւած նոյնպէս տ. Անուշի տւած

դէնքերի տեղափոխման ու Հայաստան ներմուծելու հարցի տեսակէտից: « Անշուշտ ասում էր ինձ Ա. Նաղարբէկը, մենք մի ոտով Ասիայումն ենք լինելու ու համարեա թէ կտրած ենք լինելու Եւրոպայից, եւ զլիաւորը, անկարող պիտի լինենք աղղել եւրոպական մամուլի ու հասարակական կարծիքի վրա. բայց ես, Մարօն, ինչպէս եւ մեր միւս ընկերները, կարծում ենք, որ դու պէտք է տեղափոխես Փարիզ կամ Լոնտոն ու այնտեղից կապեր հաստատես եւրոպական մամուլի ու քաղաքական դործիչների հետ, թէեւ Լոնտոնը աւելի յարմար է եւ Անգլիան աւելի ազատ է ու անկախ ուրիշ երկիրներից, քան թէ Ֆրանսիան, բայց Ֆրանս. Սոցիալիստական Կուսակցութիւնը ուժեղանում է օրից օր, մինչդեռ Անգլիայում Սոցիալիստական Կուսակցութիւնը հաղիւ հաղ ծնւում է: Ի հարկէ, գերմանական սոցիալ - գեմոկրատները շատ ուժեղ են եւ պիտի օգնեն մեզ, ինչպէս արդէն յայտնել են Փլէխանովին, բայց գերմանական կառավարութիւնը տնտեսական մեծ ծրագիրներ ունի Թիւրքիայի վերաբերմամբ եւ հաղիւ թէ լաւ աչքով նայէ ու եւ մէկի վրա, եթէ, Բերլինում հաստատւած, սկսէ լրագրական պրոպագանդ սուլթանի դէմ»: «Գիտեմ», — շարունակում է Նաղարբէկը — որ դու մի քանի ամսից պատրաստում ես քննութիւնների ենթարկել համալսարանում, ուստի Մայիսից առաջ Հես կարող տեղիցդ շարժւել, բայց փոյթ չէ, եթէ կէս տարի այստեղ մնաս եւ աւելի կատարելագործւիս քո քիմիական աշխատանքների մէջ, կարող է պատահել, որ քո քիմիան մօտ ապագայում շատ կարեւոր (ասում է ընդգծած չեւոյով) տեղ բռնէ մեր գործունէութեան մէջ... »:

Որ «քիմիան շատ կարեւոր» դեր կարող է խաղալ յեղափոխական գործունէութեան մէջ, ես ինքս էլ յաճախ մտածում էի այդ մասին: Մինչեւ իսկ, մի օր, Ադ. Աթարէկի սենեակում պատահամբ ձեռքս էր ընկած իտալերէն լեզւով իտալացի անիշխանականների հրատարակած դրքոյկը, «Մեր միջոցները՝ խօսքը եւ քիմիան (ուժանակը)»: Գրքոյկը դատարկ, ճոճոտն ճոճերից էր կազմւած. բայց դրքոյկի վերջին մասում մէջ էին բերւած «մեծ եւ փոքր ձեւերով պատրաստւած ուժանակի տասն ֆորմուլաներ» (պատրաստելու ձեւեր). դրքոյկը տուն էի տարել եւ յաճախ մտածել այդ «ֆորմուլաների» մասին՝ յուսով, որ մի օր էլ իմ քիմիական լաբորատորիայում այնքան էլ դժւար չպիտի լինի մէջ բերւած փորձերը անել:

Նաղարբէկի առաջարկը ժամանակաւորապէս տեղափոխել Փարիզ ու սերտ կապեր հաստատել Ֆրանսիական ընկերվարական դործիչների հետ, որպէսզի Ֆրանս. ընկերվարական մամուլի ու կու-

սակցութեան միջոցով պաշտպանեմ հայ յեղափոխական գործը եւրոպական հասարակական կարծիքի առաջ, անակնկալ էր ինձ համար, ու շատ հաճելի անակնկալ: Մի պահ եւ «Կէս – բերան» հրաժարեցի այդ «գլխարին եւ խիստ պատասխանատու գործունէութիւնից, որ ուժերիցս վեր է», բայց նազարբէկը ծիծաղելով ասում է. «Մի՛ կոտուիր, լաւ գիտես, որ եթէ մէկը կարող է այդ անել, միակ դու ես. մեր միւս ընկերները պէտք են եւ անփոխարինելի ուրիշ կարեւոր գործերի համար»: Համաձայնեցայ, որովհետեւ հաւատում էի, որ «եւրոպական կարծիքը» նշանակալից եւ իրական ուժ է ու չէի կասկածում, որ իրականութեան ընթացքը մի օր անդրդւելիօրէն պիտի հեզնէր իմ պատրանքները:

Երիտասարդ էի...:

